

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ
SİNTAKTİK SƏVİYYƏDƏ NORMA POZUNTULARI**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Eldar Bayram oğlu Ağayev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babay oğlu Kazımov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Ədalət Məhəmmədali oğlu Abbasov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günəl Əmirxan qızı Mirzəyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru,
professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hər bir xalqın, millətin dili onun varlığını, mövcudluğunu şərtləndirən əsas və ilkin amildir. Dil həm xalqın mənəvi siması, həm də onu yaşadan tarixi göstəricidir. Xalq və dil kəlmələri həmişə birlikdə çəkilir. Bunun nəticəsidir ki, 1995-ci ildə Ulu Öndər H.Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştiraki ilə ana dilinin adlandırılması ilə əlaqədar geniş müzakirələr keçirildi. Aparılan qızgın müzakirələrin nəticəsində ana dilimiz Azərbaycan dili adlandırıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman imzaladı. Fərmanda ana dilinin tətbiqi ilə bağlı latın qrafikası əsəsindəki əlifbaya keçid məsələsi də qərarlaşdırıldı. Respublika Prezidenti tərəfindən 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq edilən *“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”* artıq qüvvəyə minmişdir. Bununla yanaşı 2 yanvar 2003-cü ildə *“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə”* Fərman da Prezident tərəfindən imzalandı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövlət dili ilə bağlı 9 aprel 2013-cü il tarixində *“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”*nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdı. Televiziya, radio kanallarında, mətbuat orqanlarında, internet resurslarında, həmçinin sosial şəbəkələrdə ədəbi dil normalarının qorunması, o cümlədən ədəbi dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi sərəncamın 4.1.11. maddəsində öz əksini tapmışdır.

Müasir dilçilikdə müəyyən problemlər yaradan məsələlərdən

biri də ədəbi dildə sintaktik səviyyədə norma pozuntularıdır. Məlumdur ki, dildə norma onu tənzimləyir, nizamlayır və demək olar ki, sabit saxlayır. Ədəbi dilin normaları müəyyən tarixi proseslərin səbəbindən az da olsa dəyişikliyə uğrayır.

Diqqət yetirsək, 1980-ci illərə qədər ədəbi dil normaları mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində qorunub saxlanırdı. İnsanlar düzgün danışmağı, yazmağı buradan öyrənirdilər. Əfsuslar olsun ki, bugünkü mətbuata, televiziya və radio verilişlərinə bunu şamil etmək olmaz. Başqa dillərdən dublyaj olunan filmlər, eləcə də tərcümə edilən elmi, bədii və publisistik əsərlər qənaətbəxş deyildir. Poliqrafik çap məhsullarında, yəni reklam, bildiriş elan və afişalarda müasir Azərbaycan ədəbi dilinin norma pozuntuları yalnız dil mədəniyyətini yox, ümumiyyətlə mədəni səviyyəni aşağı salır. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində digər normalarla yanaşı, sintaktik səviyyədə norma pozuntuları da aktualıq kəsb edir.

Tədqiq olunmuş mövzunun aktuallığı məhz ondadır ki, dissertasiyada bu məsələlər qaldırılır, araşdırılır, onların həlli yolları göstərilir. İrəli sürülən nəzəri və praktik fikirləri təsdiqləmək üçün Azərbaycan, rus, ingilis dillərinin materiallarından da istifadə edilmişdir. Bu da dissertasiya işinin dəyərini artırır.

Azərbaycan ədəbi dili problemləri ilə bağlı bir sıra dissertasiyalar elmi dövriyyəyə buraxılmışdır: “Bədii dildə üslubi fiqurlar” (A.Bəylərova), “Azərbaycan televiziyasında ictimai-siyasi verilişlərin dili” (A.Hacıyeva), “Kommunikativ sintaksis problemlər” (B.İsmayılov), “Ədəbi dil norması və üslublar” (Ş.Ağakışiyeva), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi” (A.Ağayeva), “1920-ci il Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması” (F.Kərimli), “Azərbaycan reklamlarının dili” (G.Məlikova) və s.

Dilçi alimlərdən Ə.Abdullayev, N.Abdullayev, A.Həsənov, Y.Seyidov, T.Hacıyev, Q.Kazımov, İ.Kazımov, Q.Məhərrəmmov,

N.Xudiyev, N.Cəfərov və digərləri Azərbaycan ədəbi dili, onun sintaktik səviyyəsi, üslubları, ədəbi dil və mətbuat kimi problemlərlə bağlı əsaslı tədqiqatlar aparmışlar. Ancaq bunlar Azərbaycan dilçiliyində dissertasiyanın tədqiqat obyektı olmamışdır. Ayrı-ayrı elmi məqalələrdə, monoqrafiya və dissertasiyalarda bu və ya digər dərəcədə həmin dil probleminə səthi toxunulmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik səviyyədə norma pozuntularıdır. Ədəbi dilin sintaktik səviyyədə norma pozuntularının lingvistik statusunu müəyyənləşdirmək və onun sintaktik əlamətlərini, nitq şəraitini və s. öyrənmək tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi sintaktik səviyyədə norma pozuntularının müasir Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən etmək, onları sistemləşdirib təsnifini verməkdir. Əsas məqsədin həyata keçirilməsi üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı konkret vəzifələr durur:

1. Mövcud elmi-nəzəri qaynaqlardan çıxış edərək, sintaktik normaların dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayan əsas amil olmasını müəyyən etmək;

2. Cümlə konstruksiyalarının tərtibində sintaktik seqmentdə söz sırasının funksiyalarını, əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq;

3. Televiziya və radioda, KİV- də mövcud sintaktik səviyyədə norma pozuntularını müəyyənləşdirmək;

4. Poliqrafik çap məhsullarında və reklam mətnlərində bu tip normativ qüsurları Azərbaycan dilinin zəngin ifadə imkanları kontekstində araşdırmaq;

5. Ədəbi dildə slenqi aktual sintaksisin əsas vahidi kimi tədqiqata cəlb etmək, onu supersintaktik, minimal nitq və intonasiya vahidi kimi dəyərləndirmək;

6. Slenqi arqo və jarqon sözlərdən fərqləndirməklə onun özünəməxsus məziyyətlərini izah etmək;

7. Konstruktiv kommunikasiya prosesində sintaktik normanın gözlənilməsinə verilən tələbləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işi təsviri və müqayisəli

metodlar əsasında yazılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq müdafiyyə təqdim olunan müddəalar aşağıdakılardır:

1. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik normalar və onların pozulma səbəbləri.

2. Televiziya və radioda sintaktik norma pozuntularını yaradan şərait.

3. Poliqrafik çap məhsullarında və reklam mətnlərində sintaktik norma pozuntularını meydana çıxaran faktorlar.

4. Konstruktiv kommunikasiya prosesində ədəbi dilin sintaktik səviyyədə normalarının gözlənilməsinə verilən tələblər.

5. Sintaktik normanın qorunmasında konstruktiv kommunikasiyanın rolu.

6. Danışiq dilində sintaktik səviyyədə norma pozuntuları.

7. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik səviyyədə normaları pozan slenqlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik səviyyəli norma pozuntuları monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır. Burada konstruktiv kommunikasiya prosesində sintaktik normanın gözlənilməsinə verilən tələblər, sintaktik normaların dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayan əsas amil olması müəyyənləşdirilmiş, cümlə konstruksiyalarının tərtibində sintaktik normaların əhəmiyyət və roluna aydınlıq gətirilmiş, KİV-də müşahidə olunan sintaktik səviyyədə norma pozuntuları konkret faktlarla əsaslandırılmış, slenq aktual sintaksisin əsas vahidi kimi tədqiqata cəlb edilərək, supersintaktik, minimal nitq və intonasiya vahidi kimi araşdırılmış, onun arqo və jarqon sözlərdən fərqi elmi-nəzəri əsaslarla izah edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu nəzəri cəhətdən çoxaspektli və mürəkkəb xarakterə malikdir. Dilin qrammatik quruluşunu öyrənmədən savadlanmaq, daha doğrusu, düzgün və dəqiq danışmaq, yazmaq bacarmaq heç də mümkün deyil. Cümlə üzvlərinin sırasını, onların bir-birinə

bağlanma qaydalarını, sözlərin dəyişmə xüsusiyyətlərini bilmədikdə danışıq və yazı savadsız olur. Sintaktik normaya əməl etmək nəinki məruzə və çıxış üçün, hətta adi danışıq üçün də əhəmiyyətli sayılır. Hər bir insan ardıcıl olaraq öz danışığının nəzarətçisi olmalı, düzgün danışmadığına ciddi fikir verməli, vaxtında öz nitqini tərbiyələndirməli və onu daim xalqımızın zəngin dili əsasında inkişaf etdirməlidir.

Tədqiqatın mühüm praktik əhəmiyyəti bu mövzu ilə maraqlanan elmi ictimaiyyət üçün baza xarakteri daşmasıdır. Dissertasiya işindən universitetlərdə aktual sintaksisin, mətn dilçiliyinin, şifahi nitq sintaksisinin tədrisində, bu sahədə dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması ilə əlaqədar faydalanmaq olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın məzmunu Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə, eləcə də beynəlxalq simpozium və konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Müdafiəyə təqdim olunmuş dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 36 səhifə, II fəsil 39 səhifə, III fəsil 39 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 14 səhifə, şəkillər 3 səhifə. Dissertasiya işi ümumilikdə 142 səhifə, 201 319 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin

ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi, qaynaqlar və internet resusları haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Ədəbi dildə sintaktik normaların məzmun və mahiyyəti**” adlanır. Bu fəsildə ümumən sintaksis və sintaktik konstruksiyalardan, cümlə üzvlərinin sırası və ədəbi dilin sintaktik normalarının xüsusiyyətlərindən məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “**Sintaksis və sintaktik konstruksiyalar**” adlanan yarımfəslində dilçilikdə sintaksis və sintaktik konstruksiyaların məzmun və mahiyyətindən bəhs olunur. Dilçiliyin bu sahəsini tədqiq edən alimlərdən Q.Kazımov, Ə.Abdullayev, N.Abdullayev, Y.Seyidov, İ.Kazımov, N.Cəfərov, N.Xudiyev, A.Həsənov və digərlərinin bu haqqda fikir və mülahizələri araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik səviyyədə norma pozuntularını aşkara çıxarmazdan əvvəl sintaksis, söz birləşməsi, cümlə, söyləm və ümumən sintaktik vahidlərin məzmun, forma xüsusiyyətləri haqqında dilçilikdə formalaşmış müəyyən mülahizə və fikirlərə nəzər salmaq məqsədəuyğundur.

“Sintaksis - nitq deyiminin strukturlaşdırılması qaydasıdır. Nitqin strukturlaşdırılması (sözlərin bir-biri ilə uzlaşması və sözlərin bir-birinin ardınca olması) prosesini öyrənən qrammatikanın bölməsidir”¹.

Sintaktik vahidlərin formalaşmasında intonasiya mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi nitq müəyyən fasilələrlə müşahidə olunur. Fasilələrə düzgün əməl olunmadıqda sintaktik norma pozuntusu yaranır. Deməli birinci növbədə, nitq aktı zamanı normal fasilə ən mühüm şərtidir.

Sintaktik normanın gözlənilməsi baxımından nitq fasiləsinin təkə söyləyən və ya oxuyan üçün deyil, dinləyici üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Dinləyici öz növbəsində danışan və oxuyanın etdiyi fasilə zamanı eşitdiklərini mənimsəyir, dərk edir, sonrakı fikri tutmaq üçün diqqətini səfərbərliyə alır. Nitq prosesində normal

¹ Dilçilik ensiklopediyası. I cild. – Bakı: “Mütərəccim”, – 2006. – 516 s.

tənəffüsün rolu böyükdür. Fasilə cümlədə vahid məna bütövlüyündə birləşən qrupları həm ayırır, həm də birləşdirir.

Elə məhz buna görə də fasilə ya əlaqələndirici, ya da birləşdiricilik funksiyasını daşıyır: *Çalış, verdiyin sözü vaxtında yerinə yetir (şifahi danışq dili)*. Burada bölgü bildirən fasilə (*çalış* sözündən sonra) fikrin düzgün ifadə olunmasına xidmət edir.

Müəllim, şagird, diktör, istənilən bir şəxs hər hansı bir mətni üzündən oxuyarkən və ya əzbər söyləyərkən sintaqmların arasındakı fasilələri gözləməyi bacarmalıdır. Sintaqmları bir nəfəsə oxuduqda dinləyici onu anlamır.

L.Şerba söyləmişdir: *“Hər iki təsadüfi yanaşı gələn sözü və söz birləşmələrini sintaqm hesab etmək olmaz. Sintaqm sintaktik vahid olaraq fonetik ritmlə şərtləndirilməli, onun fonetik-sintaktik mündərəcəsi üzə çıxarılmalıdır”*².

Sintaktik normanın gözlənilməsi üçün sintaqmların müəyyən edilməsinin, yəni ritmin düzgün ifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki ritm pozulduqda fikir aydın olmadığı kimi, cümlə qrammatik cəhətdən də düzgün üzvlənə bilmir və nəticədə sintaktik norma pozuntusu yaranır: *“Sevil tələsik otaqdan çıxıb qaça-qaça həyəətə düşdü”*. Bu cümləni aşağıdakı ritmdə tələffüz etsək: *Sevil tələsik I otaqdan I çıxıb qaça I qaça həyəətə I düşdü (şifahi danışq dili)*.

Göründüyü kimi, düzgün ritmlənməyən cümlə, sintaktik cəhətdən də düzgün üzvlənmir. Qrammatikada sintaqm sintaktik hadisə sayılır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin **“Sintaktik seqmentdə cümlə üzvlərinin sırası və onların funksiyaları”** adlı bölməsində sintaktik normanın gözlənməsində söz sırası və cümlə üzvlərinin yerindən bəhs olunur.

“Söz sırası” ilə “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışları fərqlidir. Söz sırası dedikdə, cümlə üzvləri ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri nəzərdə tutulur.

² Щерба, Л. Фонетика французского языка. / Л.Щерба. – М., – 1953. – 308с.

Söz sırasının üslubi funksiyası o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə sözün sintaktik funksiyası və cümlənin mənası dəyişmir, bu və ya digər üzv aktualaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çarpdırılır: *Bu dəfə ona Lalə cavab verdi; Lalə bu dəfə ona cavab verdi; Lalə ona bu dəfə cavab verdi (şifahi danışq dili).*

Sintaktik-semantik funksiya o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir. Azərbaycan dilində bu hal, əsasən, mübtədə ilə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın münasibətində özünü göstərir: *İnsan pələng öldürdü; Pələng insan öldürdü (şifahi danışq dili).* Sözlər qoşmalar ilə işləndikdə də bu hal mümkündür: *Rahil dostu üçün əlindən gələn edir; Dostu Rahil üçün əlindən gələn edir (şifahi danışq dili).* Bu xüsusiyyət daha çox Çin dilinə aiddir.

“Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində təyinetmə və təyin olunma baxımından üç cür söz birləşməsi vardır: *I növ: tanınmış məktəb, II növ: tanınmış məktəb direktoru, III növ: tanınmış məktəbin direktoru. Göründüyü kimi, II növdə tanınmış həm direktora, həm də məktəb direktoruna aid olduğu halda, III növdə yalnız məktəbə aiddir. Əgər biz direktorun tanınmış olduğunu bildirmək istəyiriksə, o zaman həmin birləşməni məktəbin tanınmış direktoru şəklində işlətməliyik*”³.

Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə yeri cümlənin sintaktik quruluşu və cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsi ilə bağlı olur və söz sırası normaları həmin iki cəhətə əsasən müəyyənleşir.

“*Oxu bacın kimi savadsız olma*”; “*Həkim Şirzad o kitabları gətirdi*”; “*O sərnəşini gözləyir*” cümlələrinə diqqət yetirək. Əgər birinci cümlədə şifahi nitqdə “*oxu*” sözündən sonra fasilə, yəni pauza edilsə, “*bacın savadsız olub, sən ona oxşama*” mənasında anlanılır. Əksinə, “*kimi*” qoşmasından sonra pauza edilsə, “*sən də bacın kimi savadlı ol, ona oxşa*” mənasında başa düşüləcək. İkinci

³ Axundov, A.A. Dil və mədəniyyət. / A.A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 192 s.

cümlədə “*həkim*” sözündən sonra fasilə edilsə xitab, edilməsə, təyin vəzifəsində olur. Yazıda da “*həkim*” sözündən sonra vergül işarəsi qoyulursa, müraciət etiketi mənasında işlənir. İkinci və üçüncü cümlədə “*o*” əvəzliyindən sonra şifahi nitqdə fasilə edilib-edilməməsindən, yazılı nitqdə isə vergül qoyulub-qoyulmamasından asılı olaraq cümlənin həm mənası, həm də cümlə üzvləri dəyişir. Fasilə və durğu işarəsindən asılı olaraq bu cümlədə “*o*” əvəzliyi mübtədə və təyin vəzifəsində işləyə bilər.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, şifahi nitqdə intonasiya, yazılı nitqdə durğu işarələrinin sintaksisdə böyük rolu var.

Birinci fəslin “**Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik normanın xüsusiyyətləri**” bölməsində dilimizin özünəməxsusluğu əks etdirilir. Normalar öz bütövlüyünü və hamı tərəfindən anlaşılmasını qorumağa kömək edir. Onlar ədəbi dili dialektlərdən, sosial və professional qarqonların axınından mühafizə edir.

Azərbaycan dilçiləri ədəbi dilin normalarının daimi olmadığını, dilin inkişafı ilə əlaqədar zaman keçdikcə təkmilləşdiyini, dəyişib zənginləşdiyini yazırlar. Müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməyən normaların sıradan çıxması, yeni tələblər əsasında yaranan zəruri normaların isə dilə daxil olması ədəbi normaların xalqın ruhuna uyğun yaradılması ilə əlaqələndirilir.

“Nitq mədəniyyətinin səviyyəsi dil strukturunun bütün səviyyələrinin normalarının formalaşması ilə bağlıdır: Məsələn, fonetik norma, leksik norma, morfoloji norma, sintaktik norma formalaşmamışsa, ona ədəbi dil demək olmaz. Bütün səviyyələrdə dil vahid və ünsürlərinin yalnız ən nümunəvisi qəbul edilir”⁴.

Sintaktik normalar dil sistemində sintaktik konstruksiyaların qurulmasını və istifadəsini tənzimləyən nitq mədəniyyətinin sahəsidir. Sintaktik normaya riayət etmək ədəbi dilin tələblərindən biri sayılır. Söz birləşmələrinin yaradılmasında, cümlə

⁴ Bayramov, A., Məhərrəmov, Z., İsgəndərzadə, M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. / A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İskəndərzadə. – Bakı: Ulu, – 2015, – 236 s.

konstruksiyalarının tərtibində sintaktik normalar əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır.

Sintaktik normalar dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Bu normalara dilin öz təbiəti, qanunauyğunluğu, dildə axıcılıq, rəvanlıq, ardıcılıq və s. tələblərin gözlənilməsi baxımından məqbul sayılan əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin sıralanması, qrammatik kateqoriyaların işlənməsi ilə bağlı qaydalar daxildir.

Sintaktik norma pozuntularını iki kateqoriyaya bölmək olar:

1) Dil sistemində mövcud variantlarla bağlı olaraq çətin vəziyyətlərdə sintaktik konstruksiyaların qurulma qaydalarının pozulması; 2) Qrammatik cəhətdən düzgün, lakin uğursuz qurulmuş konstruksiyalar ki, onlar arzu olunmaz təsir (ikimənalılıq, anlaşılmazlıq və s.) doğurur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik səviyyədə norma dedikdə, əsasən, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

Miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə işlənir. Məsələn, *beş pələng*, *on adam*, *yüz dəftər* və s. Əks təqdirdə (*beş pələnglər*, *on adamlar*, *yüz dəftərlər* və s.) sintaktik norma pozulmuş olur.

Cümlədə əvvəl mübtədə, sonra xəbər gəlir. Təyin izah etdiyi cümlə üzvindən əvvəl, zərflik isə əsasən, xəbərdən əvvəl işlənir: “*Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov böyük həcmli əsərlər yazıb.*” Söz sırası pozularsa yəni, cümlə üzvlərinin yeri dəyişdirilsə, sintaktik norma pozulmuş olur: “*Süleyman Rəhimov Xalq yazıçısı əsərlər yazıb böyük həcmli.*”

Adlara əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbərlilik şəkilçisi artırılır: *tələbə-lər-ımız-in-dir*; *dost-lar- ımız- dan-am* və s. Bəzən qrammatik şəkilçilərin düzgün yazılmaması ədəbi dildə sintaktik norma pozuntusu yaradır. Əslində qrammatik şəkilçinin düzgün işlədilməməsi cümlənin mənasını anlaşılmaz formaya salır. Məsələn: “Salam Azərbaycan” Cavid Osmanov – 13. 05. 2013 saat 07:01. “*Evrovizion 2013*” mahnı müsabiqəsində təmsilçimiz (in) *qalib gəlmə sırası yüksəkdir*”. Bu cümlədə müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi işlənmədiyini üçün cümlə həqiqi mənasını itirir. III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi

müəyyən yiyəlik halda olmalıdır: “*Evrovizion 2013*” mahnı müsabiqəsində təmsilçimizin qalib gəlmə sırası yüksəkdir”.

Mübtədə ilə xəbər cümlədə şəxsə, müəyyən dərəcədə isə kəmiyyətə görə uzlaşır: *biz qohumuq; şagirdlər yazdılar* və s. Azərbaycan dilçiliyində belə bir qayda var ki, “nə” inkar bağlayıcısından sonra gələn feil təsdiqdə olmalıdır: “*Nə oxuyur, nə də sözə qulaq asır.*” Bu hal gözlənmədikdə, yəni feil inkarda olursa, sintaktik səviyyədə norma pozuntusu sayılır: “*Nə oxumur, nə də sözə qulaq asmır.*” Mübtədə cəmsiz əşyalarla ifadə olunduqda, cümlənin baş üzvləri arasında kəmiyyətə görə uzlaşma pozulur: *saralmış yarpaqlar (mübtədə) tökülür (xəbər)*. Əgər bu cümlə “*yarpaqlar tökülürlər*” konstruksiyasında işlənsə idi sintaktik səviyyədə norma pozuntusu olardı.

Deyilənlərdən əlavə digər kateqoriyaların, məsələn, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və sairənin ədəbi dildə işlədilməsi ilə bağlı qrammatik normalar mövcuddur. Həm KİV- də, həm də şifahi nitqdə sintaktik normalarda uzlaşma hallarının pozulması tez-tez müşahidə olunur.

Müxtəlif televiziya kanallarında uzlaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı istənilən qədər nümunə göstərmək olar: “Space TV Hər gün” Nərminə Məmmədova – 29. 05. 2013. Saat 09:00: “*Qeyd edək ki, İran mətbuatı azərbaycanlıların azad olduqlarını yazmışdılar*”. Bu cümlədə uzlaşma əlaqəsi pozulub. Əslində belə olmalıdır: “*Qeyd edək ki, bir qədər əvvəl İran mətbuatı azərbaycanlıların azad olduqlarını yazmışdı*”. Bu cümlənin II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtədəsi “*İran mətbuatı*” təkdə olduğuna görə xəbəri də təkdə olmalıdır.

“Space TV Hər səhər” Əkbər Əlizadə - 29. 05.2013. Saat 08:44: “*Amma bunu heç kəs təcrübədən keçirməsinlər*”. Uzlaşma əlaqəsi kəmiyyətə görə pozulub. İnkər əvəzliyi ilə ifadə olunan “*heç kəs*” mübtədəsi təkdə olduğu üçün feili xəbər “*keçməsinlər*” yox, “*keçməsin*” olmalıdır. Sintaktik norma gözlənilərsə cümlə belə olar: “*Amma bunu heç kəs təcrübədən keçirməsin*”.

İdarə əlaqəsinin pozulması ilə bağlı nümunə; “Space TV Hər gün” Elvin Basqallı - 23. 09. 2013. Saat 17:13: “*Əsədin prezidentlik*

dövrü iyul ayına (ayında) sona çatır". İdarə əlaqəsi pozulub. Bu cümlədə yönlük halın əvəzinə yerlik hal şəkilçisi işlənmişdir: *"Əsədin prezidentlik dövrü iyul ayında sona çatır"*.

Yanaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı nümunə; *"Azərbaycanın bütün həyatının sahələri Avropaya inteqrasiya olunur"*. Bu cümlədə *"bütün"* *həyat* sözüə yox, *sahə* sözüə aiddir. Dediklərimizi nəzərə alsaq cümlə aşağıdakı konstruksiyada olmalıdır: *"Azərbaycanın həyatının bütün sahələri Avropaya inteqrasiya olunur"*.

Beləliklə, sintaktik normaya riayət etmək ədəbi dilin əsas amillərindən biri sayılır. Sintaktik normaya əməl etmədən düzgün cümlədən, söz birləşməsindən, sözlər və cümlələr arasında uzlaşmadan söhbət belə gedə bilməz.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **"Ədəbi dildə sintaktik normalar və onların pozulması halları"** adlanır. Bu fəslin **"Televiziya və radioda sintaktik səviyyədə norma pozuntuları"** adlı birinci yarımfəslində konkret nümunələr əsasında tədqiqat aparılmışdır.

Ədəbi dilin sintaktik səviyyədə norma pozuntularını televiziya materialları əsasında araşdırmaq günün aktual məsələlərindən biridir. Ona görə ki, televiziya və radio birbaşa xalqın dilinə, mədəniyyətinə və mənəviyyatının zənginləşməsinə, yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti ruhunda tərbiyyə almasına xidmət edir.

Akademik A.Axundov *"Dilin estetikası"* əsərində yazır: *"Bizim televiziya və radio işçilərinin, birinci növbədə, diktorların fəaliyyətində müəyyən nöqsanlar var. Onları öz səviyyəsinə görə üç qismə ayırmaq olar: 1) Tələffüz nöqsanları və ya fonetik nöqsanlar; 2) İfadə nöqsanları və yaxud leksik, qrammatik nöqsanlar; 3) Üslubi nöqsanlar"*⁵.

Sintaktik norma cümlələrdə eyni sözün təkrarına və sintaktik sıranın pozulmasına yol verilməməsi tələbini də qarşıya qoyur. Lakin televiziya və radioda sintaktik norma pozuntularına tez-tez rast gəlinir: *"Salam Azərbaycan"* Cavid Osmanov – 13. 05. 2013 saat 07:01. *"Bizim veirlişimizdə isə üç saat ərzində daha ətraflı siz bax*

⁵ Axundov, A.A. Dilin estetikası. / A.A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1985, – 225 s.

bu mövzuları eşidə biləcəksiz". Söz sırası pozulub. Cümlə sintaktik normaya əsasən belə işlənəlidir: *"Bax bizim verilişimizdə üç saat ərzində siz, bu mövzuları daha ətraflı eşidə biləcəksiz"*.

"Salam Azərbaycan" Cavid Osmanov – 13. 05. 2013 saat 07:54. "114 min artıq bilet satılıb". Cümlədə "artıq" sözünün sırası pozulub. Sintaktik normaya uyğun cümlə belə olmalı idi:

"Artıq 114 min bilet satılıb". Bu cümlədə *"artıq"* sözü yerində işlənmədikdə cümlənin mənası tamamilə dəyişir. Əgər *"artıq"* sözü təyin kimi işlənirsə *"normadan 114 min bilet artıq satılması aşkarlanır"*, yox əgər ümumiyyətlə heç bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etmirsə, onda *"müəyyən sayda olan biletin 114 mini satıldığı ballı olur"*. Göründüyü kimi bəzən söz sırası pozulanda həm cümlənin mənasını, həm də cümlə üzvlərini dəyişir.

Dissertasiyanın İkinci fəslinin **"Reklam mətnlərində sintaktik norma pozuntuları"** adlı yarım-fəslində reklam şitlərində, plakat, afişa, küçə elanlarındakı sintaktik norma pozuntuları əyani şəkildə göstərilib təhlil olunur.

Demək olar ki, şəxsiyyət və cəmiyyətin orta statistik düşüncə səviyyəsi, qismən də olsa, kütləvi informasiya vasitələri ilə formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, reklam, kommunikasiyanın effektivliyinə təsir edən vacib bir məsələdir. Bəzən reklam mətnlərində dil normasından haşiyəyə çıxmağı müəllif, şüurlu şəkildə qərarı qəbul edir. Qəzet və jurnalların oxunulması, televiziya verilişlərinə baxmaq nitq fəaliyyətinin əsas sahələrindəndir. Müasir cəmiyyətdə aktiv inkişaf edən fəaliyyət sahəsi reklam kommunikasiyası hesab olunur. Reklam nəinki məhsulun mühərrikidir, həmçinin nitq fəaliyyətinin inkişafı üçün stimuldur. Reklam, afişa, elan və digərlərində sintaktik norma pozuntularına tez-tez rast gəlinir: "Nizami" kinoteatrında afişadakı **"Harry Potter"** və **"Fantastik məxluqlar"** filmlərin prodüserindən yazısında sintaktik norma pozuntusuna yol verilib: Burada III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi (II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olan) *"Harry Potter" və "Fantastik məxluqlar" filmlərin prodüserindən* III növ təyini söz birləşməsində *"filmlərin"* sözündə yiyəlik hal şəkildəsi *"in"* buraxılmışdır və nəticədə sintaktik norma pozulmuşdur. Qrammatik

qaydalara əsasən III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi mütləq müəyyən yiyəlik halda işlənəlməlidir. Əslində isə cümlə belə olmalıdır: **“Harry Potter” və “Fantastik məxluqlar” filmlərinin prodüссерindən.**

Digər bir reklamdakı **“Minarə Pakistan müstəqilli şərəfinə işıqlandırılır”** cümləsində II növ təyini söz birləşməsinin əsas tərəfində III şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi yazılmayıb. Cümlə belə olmalıdır: **“Minarə Pakistan müstəqilliyi şərəfinə işıqlandırılır”.**

Başqa bir reklamda **“İnformasiya və rabitə üzrə göstərilmiş xidmətlərin həcmi faktiki qiymətlərlə”** ifadəsi dolaşlıq, anlaşılmaz konstruksiyaya malikdir. Bu anlaşılmaz ifadəni III növ təyini söz birləşməsi ilə əvəz etmək sintaktik baxımdan daha düzgün olar: **“İnformasiya və rabitə üzrə göstərilmiş xidmətlərin qiymətləri”.**

“Dəmiryol nəqliyyatında əsas qaydaları unutmayın”. Bu bildiriş **“nəqliyyatında olan”** – olmalı idi. Yoxsa məna dəqiq deyildir; **“Piyadalar üçün müəyyən edilmiş yerə çatmadan dəmir yolunu keçməyin”.** Bunu qısa və aydın deyək. **“Dəmir yolunu piyadalar üçün müəyyən edilmiş yerdən keçin”.** Dilimizə uyğun, müvafiq olmayan ifadə tərzii elanlarda çoxdur⁶.

Televiziya reklamlarında da norma pozuntuları az deyil: **“ATV” Reklamlar.** 24.07.2017. Saat 15:45. **“Dünya görməyə dəyər”.** Sintaktik norma pozulub. Cümlə belə olmalıdır: **“Dünyanı görməyə dəyər.”** Burada **“dünya”** sözü müəyyən təsirlik halda işlənəlməlidir.

“Space TV Reklamlar” 27. 12. 2015. Saat 16:15. **“Təşəkkür edirik, Mehman usta”.** Söz sırası pozulub. Olmalıdır: **“Usta Mehman, təşəkkür edirik”.**

“ATV Reklamlar” 09. 06. 2015. Saat 21:35. **“Salam qızlar, soyuq bir şeylər içmək istəyirsiniz?”** Müəyyən miqdar sayından sonra işlənən isim cəmdə ola bilməz. Bu reklam belə olmalıdır: **“Salam qızlar, soyuq bir şey içmək istəyirsiniz?”**

⁶ Adilov, M.İ., “Nitq mədəniyyəti məsələləri” Mətbuat (qəzet) dili haqqında. B.: Elm, – 1969, – 133 s.

“ANS Reklamlar” 29. 06. 2015. Saat 14.58. *“Ver beş”*. Rus dilindən tərcümə olunmuş *“Беё нянь”* ifadəsi onların sintaktik normasına uyğun tərcümə olunub. Yəni xəbər cümlənin əvvəlində işlənib. Əslində bu reklamı *“Beş vur”* kimi işlətmək daha düzgün olardı.

“ATV Reklam” 28.11.2016. Saat 23:25. *“Asim, oğlum, get evə pomidor al”*. Bu cümlədə söz sırası pozulub. Xəbər yer zərfliyindən əvvəl işlənib. Cümlədən belə məlum olur ki, guya Asim pomidoru evdən almalıdır. Bu reklam ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində işlənməli idi: *“Asim, oğlum, bazara get, evə pomidor al”*.

Afişa, reklam, elan, bildirişlərlə yanaşı şəhərimizin küçələrində savadsız yazılan və mənası bəlli olmayan lövhələrə də təsadüf olunur: “Nizami” küçəsindəki *“Ayaqqabı təcili təmiri”* lövhəsinin yazılışı da nöqsanlıdır. Əvvəla, *ayaqqabı təmiri* II növ təyini söz birləşməsi olsaydı, *təcili* sözü bu komponentlər arasında işlənməzdi. İkincisi, əgər bunu nəzərə alıb, *təcili* sözünü *ayaqqabı* sözünün əvvəlinə keçirsək, onda yenə də mənaya xələl gətirmiş olarıq. Çünki, *təcili* sözü *ayaqqabıya* deyil, məhz *təmir* sözünə aiddir və bilavasitə həmin işin tez, az vaxt içərisində görülməyini, yerinə yetiriləcəyini bildirməyə xidmət edir. Deməli, *“ayaqqabı təcili təmiri”* birləşməsini III növ təyini söz birləşməsi hesab etsək, *təcili* sözünün həmin birləşmənin tərəfləri arasında işlənməsi təbiidir, qanunauyğundur. Ancaq burada mənanın tam və aydın şəkildə ifadə edilməməsinə səbəb idarə əlaqəsinin pozulması, başqa sözlə desək, *ayaqqabı* sözünün cəm və yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənməməsidir. Əslində isə bu lövhə *“Ayaqqabıların təcili təmiri”* şəklində olmalıdır.

Behbudov S. elan və reklamların, şəhərə xüsusi bir gözəllik verdiyini yazır: *“İncə zövqlə tərtib edilib düzgün yazılmış lövhələr binalara xüsusi yaraşır və reklamlar kimi şəhərimizin gözəlliyini daha da artırır. Bunlar, eyni zamanda, nabalad adamın axtardığı ünvanı tapmaqda böyük rol oynayır. Buna görə də*

lövhələrin savadlı yazılmasına, zövqlə tərtib olunmasına və münasib yerlərə vurulmasına xüsusi fikir vermək lazımdır”⁷.

Reklam mətnlərindəki səhvlər oxucuda, tamaşaçıda mənfi reaksiya doğurur, kommunikasiya prosesində məzmun və mahiyyətin düzgün anlaşılmasına gətirib çıxarır.

Dissertasiyanın II fəslinin **“Poliqrafik çap məhsullarında sintaktik səviyyədə norma pozuntuları”** adlı III yarım fəslində çağdaş qəzet, jurnal və digər poliqrafik çap məhsullarında yol verilmiş sintaktik norma pozuntularından bəhs olunur.

Azərbaycanda qəzet nəşr olunan gündən onun dil məsələsi ziyalıların diqqətini cəlb etmişdir. Hələ 1875-ci ildə M.F.Axundov *“Əkinçi”* qəzetinin redaktoru H.Zərdabiyə yazdığı bir məktubunda qeyd edir ki, *sizin qəzetin əsas məziyyətlərindən biri də üslubun gözəlliyi, məlumatın aydın təsviri orfoqrafiyanın düzgünlüyüdür, çünki qəzetiniz başqa məqsədlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını qüsurlardan təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır*⁸.

Qəzet və jurnallarımızın dili haqqında deyilmiş bu dəyərli fikir bu gün də öz əhəmiyyətini itirmir.

Bəzi qəzetlər daha çox tabeli mürəkkəb cümlələrə, kitab dilinə məxsus sözlərə, sadə cümlələrə üstünlük verir. Bəzilərinə isə şifahi danışiq ünsürləri, müxtəsər, sadə, yarımçıq cümlələr daha çox işlədilir. Bu baxımdan ədəbi dilin sintaktik norma pozuntularına müxtəlif qəzetlərdə də rast gəlmək mümkündür: *“Xalq qəzeti”* 14 iyun 2014. Səh. 8. *“Təhsil nazirliyindən APA - ya verilən xəbəərə görə, ABŞ-ın təhsil sistemində mövcud qaydalara görə, yerli məktəblərdə yüksək bilik və bacarıq nümayiş etdirən, məktəbi qızıl medallarla bitirən şagirdlər ölkə Prezidenti tərəfindən diploma layiq görülür”*.

⁷ Behbudov, S., Dil mədəniyyəti *“Bir neçə lövhə haqqında”*. / S.Behbudov. Elm, – Bakı: – 1974, – s.,86.

⁸ *“Əkinçi”* (1875-1877). – Bakı: Azərənəşr, – 1979, – 464 s.

Bu cümlədə uzlaşma əlaqəsi pozulub. Mübtədə “şagirdlər” cəmdə olduğu üçün xəbər də “*layiq görülür*” cəmdə olmalıdır: “*Təhsil nazirliyindən APA - ya verilən xəbərə görə, yerli məktəblərdə yüksək bilik və bacarıq nümayiş etdirən, məktəbi qızıl medallarla bitirən şagirdlər ölkə Prezidenti tərəfindən diploma layiq görülürlər*”.

2) “Xalq qəzeti” 14 iyun 2014. Səh. 7. Bildiriş. “*Xalq qəzeti*”-nin 16 may 2014-cü il tarixli nömrəsində dərc edilmiş Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondunun Beyləqan rayonu Təzəkənd kəndində məskunlaşmış məcburi köçkünlərin “Təzəkənd” icmasının su təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı “*satınalmalar üzrə xüsusi bildirişində*” tender təkliflərinin açılışı tarixi 16 iyun 2014 cü il deyil. 17 iyun 2014-cü il kimi oxunmalıdır.

Bu bildirişdə “*açılış tarixi*” söz birləşməsi sintaktik normaya uyğun deyil. Dilçiliyin sintaksis bölməsindən məlumdur ki, II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olmalıdır. Yəni bu birləşmə “*açılış tarixi*” kimi yazılmalıdır. Əksinə bu birləşmənin birinci tərəfindəki “*ı*” mənsubiyyət şəkilçisi sintaktik norma pozutusu sayılır. Bildirişdəki “Təzəkənd kəndi” söz birləşməsi də toponimlərə dair normalar baxımından düzgün hesab olunmur.

Ədəbi dil normaları çərçivəsində toponimlərin – xüsusi yer adlarının işlənməsi öz mahiyyətinə görə böyük ictimai xarakter kəsb edir. Çünki hər hansı yer adının düzgün yazılmaması və yaxud düzgün tələffüz olunmaması müəyyən anlaşılmazlığa səbəb olur. Bundan başqa, toponimlərin ümumi sözlər əsasında yaranması da diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu tip yer adları II növ təyini söz birləşməsi şəklində işləndikdə ədəbi dilin norma pozuntusuna səbəb olur. “*Toponimlərin tərkibində işlənən “kənd” sözündən sonra yenə də “kənd” sözü işlətmək (Yenikənd kəndi, Təzəkənd kəndi) ədəbi dil norması baxımından düzgün hesab oluna bilməz*”⁹.

Belə norma pozuntularına kütləvi informasiya vasitələrində, danışq dilində tez-tez rast gəlirik. Məsələn, “Dünya TV”

⁹ Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. – Bakı: – 2003, – 449 s.

16.XII.2018, saat 00.20. “Allaha çox şükür ki, bizim də Qızıl kəndinə qaz verildi”.

“Unikal” qəzeti 13. XII. 2014. Səh. 8. “Öncə gəlin bəzi belə otellərin Yeni il qiymətlərinə göz ataq”. Bu cümlədə frazeoloji söz birləşməsi “göz yetirmək” və ya “nəzər salmaq” əvəzinə “göz ataq” işlədilməsi ədəbi dilin norma pozuntusu sayılır.

Poliqrafik çap məhsullarında sintaktik normanın pozuntusuna yol vermək dili ağırlaşdırmaqla yanaşı müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına olduqca mənfi təsir göstərir və xoşagəlməz nümunəyə çevrilir.

Dissertasiyanın “**Konstruktiv kommunikasiya prosesində ədəbi dilin sintaktik səviyyədə normalarının gözlənilməsinə verilən tələblər**” adlı üçüncü fəslinin “**Sintaktik normanın qorunmasında konstruktiv kommunikasiyanın rolu**” adlı birinci yarım fəslində kommunikasiya prosesində sintaktik normanın gözlənilməsi və onun əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Kommunikasiya latın dilində “communico” sözündən götürülüb – ümumi etmək, əlaqələndirmək, danışram, ünsiyyət qururam deməkdir. Bu sözün digər mənası da informasiyanı bir və ya bir neçə şəxsə ötürmək deməkdir.

Dil kommunikasiyasını ənənəvi olaraq fərdlər arasında informasiya mübadiləsi kimi də qeyd edirlər. Dilin əsas funksiyalarından biri də onun kommunikativliyidir. Bəzi tədqiqatçılar normal nitqdə əvvəlcə söyləmin çıxış nöqtəsini, sonra isə əsas məqsədin işləndiyini söyləyirdilər.

Konstruktiv kommunikasiya prosesində ədəbi dilin sintaktik səviyyədə normalarının gözlənilməsi – ikitərəfli ünsiyyət prosesində situasiyaya uyğun sözlər seçib cümlə qurmaqdır. Konstruktiv ünsiyyət situasiyası aşağıdakı parametrləri özündə cəmləşdirir:

- 1) Konstruktiv kommunikativliyin xarakterik xüsusiyyəti (rəsmi, qeyri-rəsmi);
- 2) Konstruktiv kommunikativliyin statusu (rəislər və tabe olanlar; peşəkar və qeyri-peşəkarlar);
- 3) Konstruktiv kommunikativliyin yaş nisbəti (böyüklər və kiçiklər);

4) Konstruktiv kommunikativliyin vaxtı və ya zamanı;

5) Konstruktiv kommunikativliyin yeri, məkanı.

Bu faktorlardan asılı olaraq konstruktiv kommunikativliyin modeli ya şaquli, ya da üfüqi ola bilər. Əgər ikitərəfli ünsiyyət baş tutursa sintaktik kommunikativlik üfüqi, yox əgər pozulursa şaquli vəziyyət alır.

Ünsiyyət prosesində hər iki tərəfin normaları gözləməsinə kommunikativ bərabərlik deyilir. Qeyd etdiyimiz kimi sintaktik kommunikativ bərabərlik şərait və vəziyyətdən asılı olaraq şaquli və ya üfüqi ola bilər. Sintaktik kommunikativ bərabərlik ünsiyyətdə olanların tanışlığından, yaşından, tutduqları mövqedən, sosial durumundan və sairədən aslıdır. Məsələn, həkim və xəstə arasındakı dialoqda anlaşılmaqlıq baş verirsə, bu, sintaktik kommunikativ bərabərsizlik sayılır. Yəni peşəkarın qeyri-peşəkarla ünsiyyəti əksər hallarda sintaktik-kommunikativ bərabərsizliklə nəticələnir. Məsələn, həkim öz xəstəsi ilə latın dili terminləri ilə cümlə qurub danışır. Bu bəzən həkimin özünü çox savadlı göstərmək həvəsindən irəli gəlir. Bu məqamda xəstə onun cümlələrinin mahiyyətini dərk etmir. Nəticədə ünsiyyət prosesində sintaktik norma pozuntusu əmələ gəlir: “ - *Sizdə dilatasion kardio miopotiya var*”. Bu cümləni aşağıdakı kimi də ifadə etmək olardı: “ - *Ürəyin əzələsində dəyişikliklər baş verdiyi üçün sizdə müəyyən narahatçılıq baş verib*” və ya: “ - *Xəstədə xoledoxda konkret olduğundan əməliyyat olunmalıdır*”. Bu cümləni hamının başa düşdüyü konstruksiyada da qurmaq olar: “ - *Xəstənin öd yolunda daş olduğu üçün əməliyyat olunmalıdır*”.

Əgər ünsiyyət bir tərəfin fəallığı, aktivliyi şəraitində keçirsə, bu sintaktik-kommunikativ bərabərsizlik adlanır.

Kommunikativ kodeks (yəni qayda, qanun) – ünsiyyət prosesində hər iki tərəfin danışmaq rəftarının, tərzinin tənzimlənməsi deməkdir. P.Q.Qraysın fikrincə, *müasir kommunikativ kodeksi kooperasiya (yəni bir çox adamın qarşılıqlı əməkdaşlığı) prinsipinə əsaslanır*¹⁰.

¹⁰ Грайс, Г. П. Логика и речевое общение. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – М. – 1985. – 500с.

C.Liç isə hesab edir ki, *müasir kommunikativ kodeks ədəb, nəzakət, mərifət prinsipinə əsaslanır*¹¹.

Kooperasiya prinsipi - əxlaq qaydalarının vəhdətidir P. Qrays onu dörd aşağıdakı müddəalara bölür: 1) kəmiyyət; 2) keyfiyyət; 3) üsul (qayda, tərz); 4) əlaqə (yanaşma).

Kəmiyyət kateqoriyalı müddəaya - ötürülən informasiyanın miqdarı, sayı aiddir. Yəni, sənin verəcəyin informasiya sintaktik normaya uyğun olmalıdır. Cümlələrin sayı nə az, nə də çox olmalıdır. Çünki, cari və ya növbəti dialoqun baş tutub və ya tutmamasında bu müddəanın böyük əhəmiyyəti olur.

Keyfiyyət kateqoriyalı müddəanı sintaktik norma baxımından belə izah etmək olar: ***“Çalışış işlətdiyin cümlələr, söz birləşmələri sintaktik normaya uyğun olsun. Əks halda ifadə etdiyən fikir qaranlıq qalmış olar”***.

Üsul (qayda, tərz) kateqoriyasının əsasında cümlələri sintaktik normaya uyğun qurub ifadə etməkdir. Bu kateqoriyanın başlıca müddəası: ***“Aydın danış, aydın ifadə et”***.

Əlaqə (yanaşma) kateqoriyasının əsasını sintaktik baxımdan mövzuya uyğun cümlələrin qurulması və işlədilməsi təşkil edir: ***“Çalış mövzudan kənara çıxmıyasan”***. Elmi ədəbiyyatlarda sintaktik-konstruktivliyin pozulmasının səbəbləri aşağıdakı kimi göstərilir kommunikativ səriştəsizlik; 1) Həmsöhbətin ünsiyyətə hazır olmaması; 2) Konkret situasiyada ünsiyyət qaydalarını bilməmək - sintaktik kommunikativ səriştəsizlik; 3) Ünsiyyət prosesində sintaktik səviyyədə düzgün olmayan ifadələrin və cümlələrin işlədilməsi; 4) Ünsiyyətin kommunikativ normalara cavab verməsi üçün həmsöhbət, məkan, zaman və danışığın məzmunu münasib olmalıdır. Əks təqdirdə kommunikativlik sintaktik səviyyədə pozulmuş olur; 5) Münasib olmayan yer və ya məkan sintaktik kommunikativliyi poza bilər. Məsələn, hər hansı bir işgüzar məsələni rəislə tabeçiliyində olanın dəhlizdə və ya yeməxanada həll etmək cəhdi; 6) Münasib olmayan vaxtda ünsiyyətə başlamaq əksər hallarda sintaktik səviyyədə kommunikativ pozuntuya səbəb

¹¹ Leec, G.N. – Principles of pragmatics. / G.N. Leec. – L.: – 1983, – 250 p.

ola bilir. Məsələn, rəis ciddi işlə məşğul olarkən tabeçiliyində olan şəxsin hər hansı məsələ ilə bağlı ona müraciət etmək istəyi; 7) Münasib olmayan ünvana müraciət konstruktiv kommunikasiya pozuntusuna səbəb olur. Məsələn, filoloqa atom fizikası haqqında mühazirə oxumaq; 8) Həmsöhbətlərin predmetsiz, məntiqsiz dialoqa girməsi kommunikasiyanı pozur. Nəticədə müsahiblər bir-birini başa düşmür.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, ədəbi dilin sintaktik norması kommunikativlikdən asılı bir problem kimi çağdaş dövrümüzdə dilçilik məsələləri içərisində xüsusi aktualıq kəsb edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin **“Danışq dilinin sintaktik səviyyədə ədəbi dil normalarına təsiri”** adlı ikinci yarımfəslində gündəlik danışığımızda sintaktik normanın gözlənilməsindən bəhs olunur.

XXI əsrdə, yaşadığımız həyatda, ailədə, məişətdə demək olar ki, hər gün istifadə etdiyimiz danışq dili dilçilikdə hələ də tam tədqiq olunmayıb. Bu dil yazılı və şifahi ədəbi dil arasında fəaliyyətdə olan əlaqələndirici bir körpü rolunu oynayır.

Dilçi alim N.Xudiyev danışq dilinə açıq meylin səbəbini də ənənəvi bir rəydən – onun təbii koloriti, ilkin formasını qoruyub saxladığı, zəngin xəlqi ruhla aşılandığı təsəvvüründən doğduğunu göstərir: *“Lakin unutmaq olmaz ki, kolorit təbiiyi, stixiya ilkinliyi fikir axınının, nitq prosesinin emosional və ekspressiv tərəflərini qabartsa da, xəlqi ruh predmetin və obrazın tipikləşdirilməsinə geniş imkan açsa da, bütün bunlar bir küll halında həmin fikir axınının, nitq prosesinin məzmun planını bütün məntiqi xətləri ilə əhatə etməyə qadir deyildir. Çünki bu dilin sistemi işləklik baxımından xeyli məhduddur və ünsiyyət sahələrini tam və bütünlüklə qavramağa və əhatə etməyə gücü yetərsizdir”*¹².

Dilçi alim İsmayıl Kazımovun fikrincə, *dildə sözləmlərin geniş funksional aspektləri mövcuddur. Sözləmlərin funksional baxımdan öyrənmək üçün onların semantik quruluşunu, formal əlamətlərini, struktur - informativ, struktur - pragmatik əlamətlərini, cümlədəki*

¹² Xudiyev, N. Radio, televiziya və ədəbi dil. “Azərbayc”, – B.: – 2001, – 660 s.

sırasını, informativ - aktual üzvlənməsini, baza modellərini və onların tiplər üzrə semantikasını və s. tədqiq etmək lazımdır¹³.

Nizamlanması sintaktik səviyyədə pozulan sözlərlərdə intonasiya çox mühüm rol oynayır. Belə hallarda kommunikativ funksiyayı yerinə yetirmək ancaq intonasiya hesabına mümkün olur. İntonasiya bəzən o dərəcədə mühüm olur ki, istənilən vahidlərin bütün mənasını özünə tabe edir: *“Külüm başuva. Əlindən heç nə gəlmir”*

Üçüncü fəslin **“Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik səviyyədə normaları pozan slenqlər”** yarım-fəslində slenqlər haqqında məlumat verilir və onların norma pozma məqamları nümunələr əsasında təhlil olunur.

Dilçilik termini slenq ingilis dilində “tullamaq” və ya “səpələmək” mənasını bildirir. “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti”ndə slenq belə izah olunur: *“Slenq - müəyyən peşə, yaxud sosial təbəqə nümayəndələrinin tərəfindən istifadə edilən söz və ifadələrdir. Ümumi və xüsusi slenqlər olmaqla iki yerə bölünür”*¹⁴.

Bəzən slenqləri varvarizmlərlə, jarqon və arqo sözlərlə eyniləşdirirlər. Əslində bunlar müxtəlif mənalar daşıyan dilçilik terminləridir. Rus dilçisi Raisa İosevna Rozina bu söz qrupları arasındakı fərqi göstərərək belə yazır ki, slenq jarqona nisbətən daha neytraldır və o, çox vaxt mənfi çalarlı olmur¹⁵.

Jarqonlar, adətən, məhdud çərçivədə müəyyən sosial qruplara daxil olan adamlara məxsus maraqları, vərdisləri, məşğuliyyətləri, sosial şəraitləri yaxın və ya eyni olan insanlar tərəfindən işlədilir. Slenq isə çoxsaylı sosial təbəqələrin işlətdiyi söz və ifadələr kimi varvarizimdən, jarqon və arqo sözlərdən fərqli olaraq ədəbi dil

¹³ Kazımov, İ. Azərbaycan dilinin funksional sintaksisi söyləm // Veysəlli F.Y., Kazımov, Q.S., Kazımov, İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası sintaqmatika söz birləşməsi və sahə cümlə sintaksisi. III cild, – Bakı: – 2014, – s.141 (s. 138-209)

¹⁴ . Manafoğlu, R., Tağısoy, N., Kamal, R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. – Bakı: – 2010, – 164 s.

¹⁵ Розина, Раиса Иосефна «Семантическое развитие слова в русском языке и современном сленге»/ Р.И.Розина. – Москва:– 2005, – 301с.

dairəsində fəaliyyət göstərir. Məsələn, ingilislərdə mənası “lazımsız əşya” olan I növ təyini söz birləşməsi “şparqalka”, bir vaxtlar slenq sonralar ədəbi dilə keçmiş söz sayılır.

Slenqlərdən daha çox 15-25 yaşlarında olan gənclər istifadə edirlər. Lakin bu heç də o demək deyil ki, slenqləri digər yaş dövründə olan insanlar başa düşmür. Məsələn, “borcu qaytarmayan adam” I növ təyini söz birləşməsi “atanşik” slenqi ilə əvəzlənir. Bu slenq tutduğu vəzifədən, yaşından aslı olmayaraq müasir dövrdə hamı tərəfindən başa düşülən ifadədir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə slenqlər jarqon və arqo ifadələrdən fərqlənir.

Azərbaycanda, əsasən, kompüter və gənclərin slenqləri daha çoxişləkdir. Kompüter slenqlərinə nümunələr: “SLM” – Mən sizi salamlayıram; “TWK” – Mən sizə təşəkkür edirəm; “HMM” – Sənin dediklərinlə razıyam; “BYE” - Hələlik, sağlıq olsa görüşərik; “NCNC” - Təəccüb edirəm bu işə; “VOV” – Məni heyrtləndirdin; “NHB” - Nə təzə xəbər var; “LOL” - Hər şey əladır; “BRO” - Mənim əziz qardaşım; “Usss” - şirin bala, körpə bala; “NRHT” – Bizdən narahat olma və s. Bəzən yanlış olaraq bunları ixtisarlarla, abreviatura qarışdırırlar. Abreviatura misal BMT, BDU, ABŞ v. s. göstərmək olar.

Slenqlər əsasən, şəhər mühitində yaşayan gənclər tərəfindən yaranır. Məsələn, *“buralarda ol”*; *“uç burdan”*; *“sən xətdə qal”*; *“yeri var”*; *“İtə tökdür”*; *“bomba oğlandır”*; *“qırıl ondan”*;

Azərbaycan dilini öyrənən xarici vətəndaş yalnız ədəbi dili bilməklə kifayətlənə bilməz. O, mütləq danışıq dilini də öyrənməlidir. Aydın məsələdir ki, gündəlik həyatımızda, məişətimizdə heç də həmişə ədəbi dildə danışılmır, daha çox danışıq dili vasitəsi ilə ünsiyyətdə oluruq. Bu baxımdan slenqlərin tədqiqi, aşkara çıxarılması vacib məsələ sayılır.

Tədqiqat işində aşağıdakı əsas nəticələr əldə edilmişdir:

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, leksik normalarla yanaşı, sintaktik səviyyədə də norma mövcuddur və onun şifahi,

yazılı nitqdə pozulma halları xüsusi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Bu problemin həlli Azərbaycan ədəbi dilinin həm milli, həm də dövlət dili baxımından inkişafının və sabitliyinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rola malikdir.

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik normalar dilin qrammatik konstruksiyasını formalaşdıran başlıca vasitələrdən, rabitəli nitq prosesində nitq aktını nizamlayan amillərdəndir. Sintaktik normanı əhatə edən sözlər, söz birləşmələri, söyləmlər, cümlə növləri, söz sırası, intonasiya, sintaktik əlaqələr, sintaqlar və digər vahidlər mütləq dilin dövrü tələblərinə uyğun qurulmalı, morfoloji-sintaktik kateqoriyalara əsaslanmalıdır.

3. Çağdaş televiziya və radio kütləvi informasiya və mədəniyyət daşıyıcısıdır. Ədəbi dilin sintaktik səviyyədə norma pozuntularını televiziya materialları əsasında araşdırmaq günün aktual məsələlərindən sayılır. Dilin kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən, televiziya ünsiyyət, məlumat və təsiretmə funksiyasını yerinə yetirdiyi məlumdur. Bu baxımdan son dövrlərdə Azərbaycan telepublisistikasında, poliqrafik çap məhsullarında sintaktik norma pozuntularının artması müşahidə olunur. Müxtəlif mövzular üzrə KİV mətnini tərtib edərkən kommunikativ funksiyayı əsas götürmək lazımdır. Termin paralellərindən sərbəst istifadə məqamları (kvorum, yetərsay, yetərsəs) çəşbaşlıq yaradır. Bu nöqsanların aradan götürülməsi üçün mütəmadi olaraq televiziya işçiləri ilə təlimlər keçirilməlidir.

4. Müstəqillik dövrü nəsr əsərlərində də sintaktik norma pozuntuları mövcuddur. Yazarlar yeri gəldi-gəlmədi dilin qrammatik qaydalarını pozmaqla mətni bədiiləşdirməyə cəhd edirlər. Bu cür halların qarşısının alınması üçün müəyyən tədbirlər görməklə, vəziyyətə nəzarət etmək mümkündür.

5. Konstruktiv kommunikasiya prosesində ədəbi dilin sintaktik səviyyədə normalarının gözlənilməsi üçün başlıca tələblər mövcuddur. Belə ki, ikitərəfli ünsiyyət prosesində situasiyaya uyğun sözlər seçib cümlə qurmağın parametrlərinə riayət olunmalıdır. Konstruktiv kommunikativliyin modeli rəsmi, qeyri-rəsmi xüsusiyyətləri, statusu, yaş nisbəti, vaxtı, məkanı kimi faktorlardan

asılı olaraq ya şaquli, ya da üfqi ola bilər. Əgər ikitərəfli ünsiyyət baş tutursa, sintaktik kommunikativlik üfqi, yox əgər pozularsa, şaquli vəziyyət alır.

6. Sintaktik səviyyədə norma pozuntuları canlı danışıq dilinin daha çox dialoq nitqində, tipikləşmiş cümlələrdə müşahidə etmək mümkündür. Müasir dilçilikdə bunları cümlələrdən fərqləndirmək üçün fraza, söyləmə, ifadə, məlumat, diskurs, loqos, maksimum, sintaqm, nitq aktı, deyim, kəlam və s. terminoloji vahidlər də işlədilir. Sintaktik səviyyədə norma pozuntularının bir qismi nitqdə intonasiyanın düzgün qurulmamasından irəli gəlir. İntonasiya sayəsində supersegment vasitələrin köməyi ilə yığcamlıq və qısalıq yaradılır, dildə olan bu tip ixtisarlara, semantik sıxılmanı yaradan qrammatik vasitə də məhz intonasiyadır.

7. Nitqini daha mükəmməl görmək istəyən şəxslər dil kurslarında iştirak edib sintaktik qayda-qanunları dərinlən mənimsəyib norma pozuntularına yol verməməlidirlər. Dilimizin saflığı və zənginliyinin keşiyində durmaq hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Bu çağırışlar dil haqqında verilmiş bütün fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır.

8. Ədəbi dildə sintaktik səviyyədə normaları pozan amillərdən biri də slenqlərdir. Slenq aktual sintaksisin əsas vahidi kimi linqvistik xüsusiyyətləri ilə arqo və jarqon sözlərdən fərqlənir. Digər bir tərəfdən slenq bir minimal nitq, supersintaktik və intonasiya vahididir. Çağdaş dövrümüzdə slenqlərin kompyüter, hərbi, gənclər və s. kimi növlərinin çoxiləkliliyi müəahidə edilir. “İnternet yazışması” ədəbi dilin sintaktik normalarının kəskin pozulması şəraitində inkişaf edir.

Şəhər mühitində yaşayan, fəaliyyət göstərən gənclərin nitqində “dəbdə olan slenqlər” geniş yayılmaqdadır. Gənclər əsasən frazeoloji slenqlərdən istifadə etməklə yaşlı nəslə özlərindən təcrid edirlər: “təkərə düşüb” – işi çətinə düşüb; “dayday bərk gedəndi” – bu kişi imkanlı adamdı; “əzrayilla bilyard oynama” – həyatını riskə atma; “mənə sifət eləmə” – üz-gözünü turşutma və s. Bununla bağlı gənclərlə tez-tez profilaktik söhbətlər edib ədəbi dilin normalarını gözləməyin vacibliyini başa salmaq lazımdır, çünki dil bizim mənəvi

sərvətimizdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Nitq pozuntuları və onların aradan qaldırılması // “Elm və təhsil” – Bakı: – 2012, №7 – s.119 . – 123

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində norma pozuntuları və slenqlər //“Filologiya məsələləri” – : – 2013, “Elm və təhsil” №4 – s.238 - 242

3. Slenq – dilçilik termini kimi //“ Filologiya məsələləri” – Bakı: – 2013, “Elm və təhsil” №7– s.75 – 79

4. Ədəbi dildə sintaktik norma pozuntuları //“Terminologiya məsələləri” – Bakı: – 2015, “Elm” №2 – s.94-104

5. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik norma pozuntuları //“Müasir dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları (24-25 noyabr 2016-cı il) – Sumqayıt: – 2016 . – s.16-17

6. Синтаксические нормы Азербайджанского языка //«Ученые записки» Орловского университета. Научный журнал №2 (71) – 2016, – с.67-69

7. Sintaktik normanın qorunmasında konstruktiv kommunikasiyanın rolu //“Filologiya məsələləri” – Bakı – 2018, “Elm və təhsil” №15, – s. 78 – 84

8. Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında sintaktik normalar // “Uluslararası Türk Dünyası Kültür Elçileri: Kadı Burhaneddin Sempozyumu” The International Symposium on Cultural Ambassadors of the Turkic World Kadı Burhaneddin (8 noyabr 2019-cu il) –Sivas:- 2019. – s.279-284

9. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında sintaktik normalar // İmadəddin Nəsiminin poetik dili və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri Respublika Elmi Konfransının materialları (29 noyabr 2019-cu il) – Bakı – “ELM” -2019. S. 170-173

10. Heydər Əliyevin çıxışlarında nitq mədəniyyəti məsələləri “Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 12 iyul, 2023) – Bakı “Elm və təhsil”- 2023. S. 42-45

Dissertasiyanın müdafiəsi 04 Fevral 2025-ci il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik institunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 Dekabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.12.2024
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 41 842
Tiraj: 100